

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 8

Передмова

Восьмий випуск збірника наукових праць «Дослідження з всесвітньої історії і правознавства» відображує результат п'ятирічної роботи колективу кафедри всесвітньої історії над науково-дослідницькою темою «Дослідження і розвідки з всесвітньої історії і правознавства».

У збірнику репрезентовані дослідження, що із сучасних науково-концептуальних позицій висвітлюють важливі, вузлові моменти світової історії. Ми добре усвідомлюємо, що історія України також є невід'ємною складовою частиною загального історичного процесу. Відтак, частина пропонованих статей присвячена дослідженню місця нашої Батьківщини у загальносвітовій історії людства та питанням локальної історії.

Методологічні підходи авторів іноді відчутно різняться. Це зрозуміло і це добре: адже не існує єдиної, загальної і безспірної історичної істини. У множині поглядів, автори залишаються єдині в одному: у своїй щирій любові до власного покликання – науки історії.

*З повагою до вдячного читача
колектив кафедри всесвітньої історії.*

ПЕЧЕНІНА Н.А.,
доцент, кандидат
історичних наук

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ: ДО ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Історична географія як наукова дисципліна займається вивченням фізико-географічного середовища минулих епох та тих змін, що відбувалися в певний історичний період на певній території. Сформувалася вона як суміжна наука на стику історії і географії. У своєму розвитку вона тісно стикалася з етнографією, топонімією, з рядом інших наукових дисциплін. Історики XVII – XVIII ст. були одночасно і географами, тому в історичних творах нерідко містилися географічні описи держави, аналізувався вплив географічного середовища на історію народу, характеризувалися природні явища. Вчені XIX – XX ст. також досліджували проблеми взаємовідношення людини і природи в минулі історичні періоди.

З 90-х років XX ст. при Інституті історії України НАН України працює відділ спеціальних історичних дисциплін, де питання історичної топографії досліджують П.Тронько, Я.Верменич; історичної економічної географії – Т.Балабушевич, М.Дмитрієнко; демографії, етнічної і соціальної історії – О.Попельницька, В.Шандра; адміністративно-територіальному поділу України – М.Дмитрієнко, О.Маркова, М.Крикун, Я.Верменич.

Дана стаття є спробою дослідження політичної географії України часів Київської Русі.

Виникнення давньоруської держави було великою подією, яка визначила подальший історичний розвиток східних слов'ян. У VII ст. відбувалася консолідація племен Середнього Подніпров'я – полян, сіверян і древлян, в цей час вони почали об'єднуватися у федерацію племен Руська земля. На VIII – IX ст. припадає наступний етап складання території Київської Русі. На початку IX ст. Руська земля була вже стабільним державним об'єднанням. Її територія за «Повістю минулих літ» охоплює племена полян, древлян, полочан, дреговичів, сіверян, новгородців, тобто виходить за рамки Середнього Подніпров'я [1, с.6].

За X – XI ст. в давньоруській державі об'єднуються усі східнослов'янські і неслов'янські племена від Ладозького озера до Чорного моря і від Карпат до Середньої Волги.

Складання території Київської держави – поступовий процес. Її кордони були нестійкими, змінювалися увесь час. Зміни території Київської держави насамперед пов'язані з діяльністю київських князів.

У 882 р. київський стіл захопив Олег. Об'єднання Північної та Південної Русі стало основою виникнення загальноруської держави, Київ було проголошено столицею об'єднаної держави. Крім того, відбувається збирання руських земель та консолідація їх навколо Києва. В основу консолідації земель Олег заклав модель централізованої держави, а не традиційної для Руської землі федерації племен.

Наприкінці IX – на початку X ст. до складу Київської Русі ввійшов ряд слов'янських князівств, які ще зберігали незалежність. На початку X ст. влада київського князя поширювалася вже на полян, новгородських словен, кривичів, сіверян, радимичів, древлян, хорватів, уличів, на неслов'янські племена чудь і мерю [1, с.13]. Територіальне зростання Київської Русі пов'язується з воєнними походами Олега, але в основі цього процесу лежали внутрішні фактори – економічна, політична і культурна консолідація східного слов'янства.

Початок князювання Ігоря збігся зі значним погіршенням внутрішнього становища Русі. Першими вийшли з покори Києву древляни, на яких Ігор пішов війною, підкорив їх і наклав данину, більшу за ту, яку вони давали Олегу [1, с.24]. Протягом трьох років Ігор вів боротьбу з уличами, поки вдалося взяти їх місто Пересічен. Але й після цього уличі не підкорилися. Частина їх залишила Подніпров'я, відійшла на захід, де оселилася між Південним Бугом і Дністром.

Після смерті Ігоря у зв'язку з неповноліттям його сина Святослава регентшею стала княгиня Ольга. Першим актом внутрішньої політики княгині Ольги було придушення древлянського повстання, повернення у підлеглисть Древлянської землі й обкладання древлян тяжкою даниною. Ольга провела деякі реформи, суть і зміст яких полягали у регламентації повинностей залежного населення, унормуванні процесу збирання данини, створенні осередків центральної князівської влади на місцях –

«становищ» і «погостів». Таким чином, за роки правління Ольги посилилася централізація в управлінні державою.

Становище Русі зміцнило за князя Святослава. Всю свою увагу він спрямував на воєнні походи в сусідні країни, що диктувалося не тільки особистими його нахилами, а й зовнішньополітичними завданнями, які стояли тоді перед державою. Протягом 964-966 рр. він завершив об'єднання руських земель. Першим заходом молодого князя було повернення під владу Київської Русі в'ятичів, які тоді перебували в залежності від Хозарського каганату [1, с.38]. З цією метою він здійснив похід на Оку і Волгу. Повернувши до київського підданства в'ятичів, Святослав взяв хозарську фортецю Білу Вежу (Саркел), переміг ясів і косогів (предків осетинів і черкесів) і наклав на них данину. У результаті походів Святослава Хозарська держава занепала. Перемога над Хозарською державою прискорила процес східнослов'янської консолідації, але водночас відкрила кочовикам шлях на захід, що створило для Русі велику небезпеку.

Ще Ігорю довелося зіткнутися з печенігами 920 р., але ця зустріч сталася десь у південних степах, коли печеніги безпосередньо не загрожували слов'янським землям. Певний час роль щита між Руссю і печенігами відігравала Хозарська держава, проте після її занепаду печеніги просунулися до Середнього Подніпров'я і стали господарями південноруських степів аж до Посулля і Поросся. Слов'янські поселення на схід і південь від цих рубежів у X ст. перестали існувати. Небезпека загрожувала місцям Подніпров'я і безпосередньо Києву.

Для зміцнення центральної влади Святослав поділив князівства між своїми синами. На київському престолі він посадив свого старшого сина Ярополка, в Древланській землі – Олега, у Новгороді – Володимира [1, с.40]. Цей захід поклав початок державній реформі, в результаті якої вся Руська земля опинилася під владою однієї князівської династії. Реформа мала великі наслідки у політичному житті країни.

Вчені по-різному оцінюють діяльність Святослава, оскільки мотиви і наслідки його дій не були однозначні. Дбаючи про високий міжнародний авторитет Київської Русі, а також зміцнення її економічних позицій на чорноморських ринках, Святослав не виявляв аналогічного інтересу до внутрішніх справ країни. Будучи талановитим полководцем, який здобув ряд блиску-

чих перемог, він, проте, не зміг належним чином оцінити небезпеку для Русі з боку печенігів.

Державне управління у Київській Русі після смерті Святослава залишалося певний час таким, яким воно склалося за його життя. У Києві князував Ярополк, в Овручі – Олег, у Новгороді – Володимир, на решті земель – князі місцевих династій. Ярополк, що виконував функції київського князя ще за життя Святослава, під час його воєнних походів, після смерті батька став великим київським князем.

У міжусобній боротьбі, що почалася після смерті Святослава, перемогу здобув Володимир. Ставши великим київським князем, Володимир протягом перших п'яти років правління об'єднав усі східнослов'янські землі. 981 р. він повернув західні руські землі, які потрапили під владу Польщі. Двічі Володимир ходив на в'ятичів: 981 р. і 982 р., 983 р. – на ятвягів, що жили між Німаном та Бугом і переміг їх [1, с.49]. У 984 р. Володимир підкорив радимичів. Під 992 р. літопис занотовує похід Володимира на Закарпаття, з того часу там закріплюється назва Русь.

У 993 р. відбувся похід Володимира на хорватів [1, с.68], яким завершилося об'єднання східнослов'янських земель у складі Київської Русі. Після цього встановилися мирні відносини Русі з сусідніми державами.

За часів князування Володимира завершився тривалий процес формування території давньоруської держави. Визначилися й закріпилися кордони Київської Русі, які в основному збігалися з етнографічними межами східних слов'ян. Вони проходили в районі верхів'я Оки і Волги на сході; Сули, Дону, Росі й Південного Бугу – на південному сході та півдні; Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німану і Західної Двіни – на заході; Чудського озера, Фінської затоки, Ладозького та Онезького озер – на півночі. Держава мала площу майже 800 тис.кв.км., та відзначалася винятковою для часів середньовіччя етнічною однорідністю. Лише незначну частину її населення становили неслов'янські північні племена – чудь, меря, весь.

У сфері постійного політичного впливу Київської Русі перебував цілий ряд сусідніх територій, де здавна жило слов'янське населення. Протекторат над цими територіями забезпечував їй вихід до міжнародних торговельних ринків. Йдеться, насам-

перед, про райони Північного Причорномор'я, Крим і Приазов'я, де молода давньоруська держава з перших днів свого існування успішно конкурувала з Візантійською імперією. Найміцнішими позиції Русі були в Приазов'ї. Уже з X ст. тут існувало давньоруське князівство з центром у Тмутаракані (колишнє грецьке місто Таматарха).

З IX – X ст. у сферу політичного впливу Русі потрапив і Крим. За часів Володимира Святославича до складу Тмутаракані ввійшов район Керченського півострова, головне місто якого отримало руську назву Корчев. Зміцнили також позиції Русі в торговельних містах Херсонесі та Сурожі (Судаку), де знаходилися колонії давньоруських купців.

Подальше піднесення Київської держави відбулося за Ярослава Мудрого. Як і Володимир, він більше дбав про консолідацію, розбудову й захист своїх земель, ніж про приєднання нових територій, хоча і він здійснив декілька походів, спрямованих на розширення кордонів Русі. В 20-ті рр. XI ст. Ярослав боровся зі Святополком за повернення західних земель, у 1022 р. ходив до Берестя [1, с.85], 1030 р. – узяв Белз, 1031 р. – ходив на Польщу і повернув Русі Червенські міста [1, с.87]. В 30-40-ві роки Ярослав ходив проти ятвягів і литовців, проти чуді (естів), зробив спробу підкорити північні землі. У 1036 р. київська дружина розгромила під стінами Києва печенізьку орду [1, с.88-89]. Київська Русь стала найбільшою державою Європи, її кордони простягалися від Волги до Карпат і від Росі до Балтійського моря.

Ярослав Мудрий помер у 1054 р.. Спадкоємцями він залишив синів та племінників, між якими поділив землі Київської Русі. Київ, Новгород, Деревська і Турово-Пінська землі дісталися старшому синові – Ізяславу; Чернігів з Сіверською землею – Святославу; Переяслав з південним Лівобережжям – Всеволоду; Волинська земля – Ігорю; Галицька – племіннику Ростиславу Володимировичу. На старшого сина Ізяслава як князя київського покладалася роль глави держави.

Але реальна сила й особистий авторитет Ізяслава були недостатніми для ролі старшого князя. За таких умов могла розпочатися міжусобна боротьба. Усвідомлюючи її негативні наслідки для Русі, троє старших братів – Ізяслав, Святослав і Всеволод — уклали союз для спільного управління державою. Союз старших Ярославичів тримався близько 15 років, протягом яких вони спільно здійснювали найважливіші політичні акції.

Невдовзі суперечності між старшими Ярославичами знову загострилися. У результаті тріумвірат їх розпався. З 1073 по 1093 рр. Ярославичі по черзі займали київський стіл, а наприкінці XI ст. на політичній арені виступив син Всеволода Ярославича, переяславський князь Володимир Мономах. Спільно з іншими князями Мономах організував походи проти половців, напади яких на руські землі в цей час посилювались.

Походи проти половців доповнювалися заходами щодо укріплення кордонів Русі. Відбудовувалися старі фортеці й закладалися нові. Наприкінці XI ст. були побудовані лінії оборонних укріплень на півдні Київської Русі – по Сулі, Росі й Дніпру. Найважливіше значення мала Посульська лінія, яка захищала лівобережні руські землі від половецьких нападів. Від верхів'я річки до її гирла відомо 18 давньоруських городищ – сторожових фортець. Серед них найбільш вивченим є стародавній Воїнь, який знаходився у гирлі Сули.

За часів Володимира Мономаха зміцнилися політичні зв'язки з Києвом князівств і земель Київської Русі. У відносинах з удільними князями Володимир виступав як необмежений монарх. Як глава держави Володимир Мономах досяг становища свого діда Ярослава Мудрого. Йому корилися всі землі й князівства Київської Русі.

За князювання Володимира Мономаха припинилися спустошливі половецькі напади та внутрішні феодальні чвари. Мирні умови сприяли розвитку господарства і культури, зростанню міст і феодальних замків. Саме до цих часів належить виникнення багатьох нових городищ і селищ. Йшов процес економічного зміцнення феодальних князівств.

Але єдність руських земель вдалося підтримати лише на короткий час. У XII столітті на теренах Русі одне за одним з'являються окремі самостійні князівства і землі: Галицьке, Волинське, Київське, Муромське, Переяславське, Ростово-Суздальське, Чернігово-Сіверське, Полоцько-Мінське, Смоленське, Тмутараканське, Турово-Пінське князівства та Новгородська і Псковська землі. У цю добу роздрібненість набула рис стійкої, прогресуючої тенденції. Так, якщо у XII ст. утворилося 15 князівств (земель), то їхня кількість на початку XIII ст. сягала вже 50.

Отже, історична політична географія Київської Русі умовно складається з двох періодів. Перший з них охоплює приблизно IV – IX ст.. Стародавні джерела, насамперед візантійські (Йордан, Маврикій Стратег, Прокопій Кесарійський, Менандр), свідчили про наявність в антів і слов'ян військових союзів племен під керівництвом вождів, а також загальних народних зборів. На основі цих джерел можна зробити висновок, що східні слов'яни вийшли з рамок родоплемінного ладу і перед нами – союз племен, так звана «військова демократія». Одночасно проходить процес концентрації майна, насамперед землі та худоби, в руках верховної верстви дружини. Зростання розмірів території потребує нових методів і форм управління, поступово відмирають родові органи управління, зменшується значення й вплив всіляких народних зборів. Значно зростає роль вождів – князів, які спираються на досить вузьке коло земельної аристократії, верхівки військової дружини.

Соціально-економічний розвиток (зростання продуктивності хліборобства, скотарства, поширення ремесел, торгівлі) привів у IX ст. до особливого росту економічної, військової та політичної могутності князів, княжий двір стає місцем політичної влади, управління, суду, економічної сили.

Багато вчених називають другий період, IX – XII ст., – княжою добою. Це період формування монархії. В IX – X ст. ще продовжувався процес формування княжих держав, а XI – XII ст. характеризується концентрацією політичної і військової влади, єдністю виконавчої і судової влади, зростанням ролі народних зборів (віче). В XI – XII ст. розпочинається процес роздроблення влади між родичами володаря, між князями, військовими, відбувається розподіл судової влади (світські і церковні суди), у боротьбі з князями володар піднімає роль віча, однак воно не стало постійним органом влади. Величезні простори монархії (від Чорного до Балтійського морів) створюють умови для впливу місцевих органів влади, росту значення місцевих органів управління. Зароджуються причини падіння величезної монархії.

Джерела

1. Літопис руський за Іпатіївським списком / Пер. з давньорус. Л.С.Махновця. Відп. ред. О.В.Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.